

بررسی تطبیقی شاخص‌های توسعه انسانی ایران، مالزی و ترکیه با تأکید بر شاخص اقتصادی در دهه اخیر (۲۰۱۳-۲۰۰۴)

رحیم حیدری چپانه

استادیار گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تبریز
rheydari@tabrizu.ac.ir

سونیا کرمی

دانشجوی کارشناسی‌ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری دانشگاه تبریز
karamisonya@yahoo.com

گزارش توسعه انسانی سازمان ملل که هر سال بر پایه اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و ... منتشر می‌شود منبع مفیدی برای آشنایی با نقاط ضعف و قوت هر کشور و اتخاذ سیاست‌های مناسب در جهت رشد و توسعه هر چه بیشتر می‌باشد. در این مقاله سعی شده است به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از اسناد معتبر و گزارش‌های توسعه انسانی سازمان ملل، به بررسی شاخص‌های توسعه انسانی ایران با تأکید بر شاخص اقتصادی طی ۱۰ سال اخیر و به صورت بررسی تطبیقی پنج‌ساله اول (دوره اول: ۲۰۰۸-۲۰۰۴) و پنج‌ساله دوم (دوره دوم: ۲۰۱۳-۲۰۰۹) پرداخته شود و در پایان وضعیت کشور ایران از لحاظ شاخص‌های توسعه اقتصادی (شاخص درآمد و درآمد سرانه) با ۲ کشور آسیایی مالزی و ترکیه که در شاخص‌های توسعه وضعیت نسبتاً مشابهی با ایران دارند مقایسه شود. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که شاخص‌های توسعه انسانی کشور ایران در دوره دوم نسبت به دوره نخست افزایش داشته است و از لحاظ شاخص اقتصادی که شامل شاخص درآمد و درآمد سرانه می‌باشد کشور مالزی در هر دو مورد نرخ رشد بیشتری را نسبت به ایران دارد، درحالی‌که کشور ترکیه در شاخص درآمدی نرخ رشد کمتر و در درآمد سرانه نرخ رشد بیشتری را نسبت به ایران دارد.

واژه‌های کلیدی: توسعه، شاخص توسعه انسانی، شاخص اقتصادی، ایران، بررسی تطبیقی.

۱. مقدمه

برنامه توسعه سازمان ملل متحد (UNDP) سالانه گزارشی تحت عنوان "گزارش توسعه انسانی" (HDR)^۱ منتشر می‌کند. بخشی از این گزارش هر سال به محاسبه شاخص توسعه انسانی (HDI)^۲ در

1. Human Development Report
2. Human Development Index

مرجع جهانی برای ارزیابی میزان رفاه اجتماعی و متغیرهای مرتبط در جوامع مختلف به‌شمار می‌رود. این شاخص، یک شاخص ترکیبی است که از ۳ عامل طول عمر، دانش و رفاه اقتصادی تشکیل شده است. تفکر توسعه انسانی که برای نخستین بار از طرف آمارتیا سن^۱ و محبوب‌الحق^۲ مطرح شد هدف از توسعه را ایجاد محیطی توانمند برای مردم در برخوردار شدن از زندگی طولانی‌تر، سالم‌تر و خلاق‌تر می‌داند (فطرس و ترکمنی، ۱۳۹۱). در این راستا گزارش توسعه انسانی سازمان ملل سالانه اطلاعات مناسب و مفیدی از وضعیت کشورها تهیه و منتشر می‌کند که می‌تواند راهنمای مناسبی برای مسئولان در جهت تدوین سیاست‌های مناسب اقتصادی و اجتماعی باشد. به این دلیل در سال‌های اخیر تأکید فراوانی بر توسعه انسانی شده است. بنابراین، این تفکر که توسعه اقتصادی تنها عامل ایجاد توسعه می‌باشد در سال‌های اخیر کنار گذاشته شده و شاخص توسعه انسانی به‌عنوان مقیاس اندازه‌گیری توسعه معرفی شد که دامنه بیشتری از ابعاد اجتماعی و فرهنگی را در کنار بعد اقتصادی در بر می‌گیرد. این شاخص در سال ۱۹۹۰ به‌عنوان مقیاس جدیدی از توسعه معرفی شد (کریمی‌موغاری و عباسپور، ۱۳۹۰). در نخستین گزارش توسعه انسانی در سال ۱۹۹۰ آمده است: مردم، یعنی مردان و زنان، ثروت واقعی هر ملتی را تشکیل می‌دهند. هدف توسعه، ایجاد شرایطی است که مردم بتوانند در آن از عمر طولانی و زندگی سالم و سازنده‌ای بهره‌مند شوند. انتشار این گزارش کمک می‌کند تا مردم دوباره در مرکز توجه توسعه قرار گیرند. بنابراین مفهوم توسعه انسانی یک مفهوم کلی و جامع است که افراد را در مرکز تمام جنبه‌های فرایند توسعه قرار می‌دهد (نوبخت، ۱۳۹۱).

در این راستا از انقلاب مشروطه تاکنون، بیش از ۱۰۰ سال است، مردم ایران برای غلبه بر توسعه‌نیافتگی تلاش می‌کنند، برای نیل به چنین هدفی بررسی وضع موجود و شناخت رتبه و جایگاه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... کشور از الزامات کار محسوب می‌شود. این مقاله به بررسی و ارزیابی رشد و توسعه شاخص توسعه انسانی ایران، بر اساس گزارش‌های توسعه انسانی برنامه سازمان ملل طی سال‌های (۲۰۱۳-۲۰۰۴) می‌پردازد و در پایان نرخ رشد ایران را در شاخص اقتصادی با ۲ کشور مالزی و ترکیه مقایسه می‌نماید.

1. Amartya Kumar Sen
2. Mahbub Ul Hag

۲. پیشینه تحقیق

گام نخست در زمینه توسعه انسانی می‌بایست با مطالعه وضع موجود و بیان شفاف و علمی میزان و نوع توسعه برداشته شود. در این راستا، چه در داخل و چه در خارج از کشور، مطالعاتی ارزنده پیرامون موضوع‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... صورت گرفته است.

راوالیون (۱۹۹۷)، در مقاله خود تحت‌عنوان "رشد خوب و بد: گزارش توسعه انسانی"، بر اقدامات متنوع کشورها در بهبود شاخص‌های توسعه انسانی تأکید کرده و نرخ رشد آنها را به‌دست می‌آورد. این مقاله همچنین مطالبی که گزارش توسعه انسانی در خصوص موضوع‌های مختلف بیان می‌کند را بررسی می‌نماید. هو و همکاران (۲۰۱۴) در مقاله خود تحت‌عنوان "پویایی شاخص توسعه انسانی" راه‌های مختلف بهبود HDI از نظر جریان خالص توسعه انسانی در حوزه‌های رفاه مادی، سلامت و آموزش و پرورش را پیشنهاد کرده و با استفاده از مقایسه شاخص توسعه انسانی نشان می‌دهند که اندازه‌گیری توسعه انسانی با متغیرهای نامبرده عملکرد بهتر توسعه انسانی از نظر بهداشت و آموزش و پرورش را نسبت به اندازه‌گیری‌های سنتی فراهم می‌کند.

پرمانیر (۲۰۱۳) در مقاله خود تحت‌عنوان "استفاده از داده‌های سرشماری برای بررسی توزیع فضایی توسعه انسانی" به این مسئله اشاره می‌کند که شاخص توسعه انسانی به دلیل اینکه مسائل پراکندگی را شامل نمی‌شود مورد انتقاد قرار گرفته و استفاده از داده‌های سرشماری برای ساخت HDI را که بررسی توزیع توسعه انسانی با پوشش جغرافیایی بی‌نظیر و همراه با جزئیات را مجاز می‌داند، پیشنهاد می‌کند. به علاوه، روش نوینی را که اجازه می‌دهد نابرابری توسعه انسانی با توجه به سهم مؤلفه‌های آن تجزیه و تحلیل شود پیشنهاد می‌کند و روش خود را با سه دوره آخر سرشماری در کشور مکزیک نشان می‌دهد و به این نتیجه می‌رسد که مؤلفه ثروت به‌طور فزاینده‌ای بسیاری از نابرابری‌های موجود در توسعه انسانی را در طول ۲۰ سال گذشته به خود اختصاص داده است.

رانیس و همکاران (۲۰۰۰) در مقاله‌ای تحت‌عنوان "رشد اقتصادی و توسعه انسانی" به این نکته اشاره می‌کنند که رشد اقتصادی و توسعه انسانی به شکل ۲ زنجیره هستند و ارتباط معناداری را در هر دو جهت نشان می‌دهد به طوری که هزینه‌های عمومی بر سلامت و آموزش و پرورش، به‌ویژه زنان، در زنجیره از رشد اقتصادی به توسعه انسانی مهم است و نرخ سرمایه‌گذاری و توزیع درآمد در این زنجیره از توسعه انسانی به رشد اقتصادی مهم است و به این موضوع اشاره می‌کند که کشورهایی که در ابتدا به رشد اقتصادی علاقه داشتند در گروه کشورهای معیوب بودند در حالی که کشورهایی که دارای توسعه انسانی مناسب و رشد اقتصادی ضعیف بودند در گروه کشورهای سالم بوده‌اند.

کریمی‌موغاری و عباسپور (۱۳۹۰) در مقاله‌ای تحت‌عنوان "مقایسه شاخص‌های توسعه انسانی ایران و ترکیه از ۲۰۰۹-۱۹۹۰"، به ارزیابی جایگاه شاخص توسعه انسانی ایران بر اساس گزارش توسعه انسانی برنامه توسعه سازمان ملل متحد طی سال‌های (۱۹۷۵-۱۹۹۰) و همین‌طور تا سال ۲۰۰۹ و مقایسه این شاخص در ایران و ترکیه می‌پردازند. نتایج این پژوهش نشانگر بهبود روند شاخص توسعه انسانی در هر دو کشور می‌باشد؛ هرچند ترکیه در اغلب شاخص‌های اقتصادی-اجتماعی عملکرد بهتری از ایران داشته است.

نویخت (۱۳۹۱) در مقاله‌ای تحت‌عنوان "شاخص توسعه انسانی و مقام ایران در جایگاه جهانی"، به بررسی شاخص‌های توسعه انسانی، تعریف و نحوه محاسبه هر کدام از شاخص‌ها پرداخته و جایگاه ایران را در هر کدام از این شاخص‌ها در سال‌های (۲۰۱۱-۱۹۸۰) بررسی می‌کند.

۳. مبانی نظری

۳-۱. توسعه

توسعه ایده و تمرینی است که از اوایل قرن ۱۹ به وجود آمده و پس از جنگ جهانی دوم در مباحث اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و کشوری و در مسائل بین‌المللی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده است (فرازیر، ۱۹۹۷). تاکنون تعاریف متعددی از مفهوم توسعه صورت گرفته است که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم:

توسعه، مجموعه نظام اجتماعی، هماهنگ با نیازهای متنوع اساسی افراد و گروه‌های اجتماعی داخل سیستم (جامعه) و تعدیل وضعیت نامطلوب گذشته به سوی وضع مطلوب از نظر مادی و معنوی است (زینل‌زاده و همکاران، ۱۳۹۱).

محبوب‌الحق مؤسس گزارش‌های توسعه انسانی سازمان ملل متحد هدف توسعه را اینگونه بیان می‌کند: هدف اصلی توسعه، توسعه فرصت‌های انسان‌هاست (علیخانی و همکاران، ۱۳۹۱).

توسعه، نتیجه بسیج نیروهای مادی و انسانی برای اهداف متری توسعه‌یافتگی است و از این رهگذر است که فقر، بی‌سوادی، وابستگی و اختناق جای خود را به رفاه، آزادی و قدرت می‌دهد (سامتی و دیگران، ۱۳۹۰).

توسعه، به‌مثابه یک آرمان و هدف انسانی، دلالت بر وضعیتی دارد که در آن تلاش می‌شود بر مبنای پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های موجود و یا ایجاد زمینه‌های مساعد، به بهبود وضعیت و ایجاد تغییر مثبت پرداخته شود (نصرتی، ۱۳۸۹).

در تعاریف قدیمی‌تر از مفهوم توسعه، معمولاً توسعه را مترادف با رشد اقتصادی دانسته و این‌دو را لازم و ملزوم یکدیگر می‌پنداشتند. در واقع کشوری را توسعه‌یافته‌تر می‌دانستند که از رشد اقتصادی بالاتری برخوردار بود؛ اما این اندیشه از سال ۱۹۹۰ کنار گذاشته شد و در تعاریف جدید از توسعه،

انسان و توسعه انسان در کانون توجه قرار گرفت. در واقع توسعه مفهومی والاتر از رشد اقتصادی، یعنی درآمد سرانه دارد و کشورهایی که از درآمد سرانه بالا برخوردارند الزاماً از جمله کشورهای توسعه یافته تلقی نمی‌شوند (بخشوده، ۱۳۸۵). به این ترتیب می‌توان گفت انسان هدف توسعه و در عین حال محور توسعه می‌باشد. بنابراین هدف توسعه، پرورش قابلیت‌های انسان و گسترش امکانات اوست. برخورداری انسان از زندگی طولانی، سالم و اخلاقی در محیط غنی و در جامعه مدنی دموکراتیک هدف نهایی توسعه است (علیخانی، ۱۳۹۱).

۳-۲. شاخص توسعه انسانی

از هنگامی که اقتصاددانان به بررسی مسائل توسعه کشورهای در حال توسعه پرداختند رشد اقتصادی (رشد تولید ناخالص داخلی) به‌عنوان بهترین شاخص رشد و توسعه اقتصادی کشورها مقبولیت عام یافت، اما تجربه کشورهای طی چند دهه گذشته نشان داد اگرچه رشد اقتصادی شرط لازم برای بهبود زندگی افراد جامعه است اما شرط کافی نیست (ولی بیگی و پناهی، ۱۳۸۹). بنابراین سازمان ملل متحد از سال ۱۹۹۰ شیوه جدیدی برای اندازه‌گیری توسعه کشورهای مختلف و مقایسه آنها با یکدیگر انتخاب نمود. این روش منجر به معرفی و محاسبه شاخص جدیدی تحت عنوان شاخص توسعه انسانی گردید (زینل زاده و همکاران، ۱۳۹۱).

در واقع، برنامه توسعه سازمان ملل شاخص توسعه انسانی را بر اساس نماگرهای کیفیت فیزیکی زندگی معرفی کرد. گزارش سال ۱۹۹۰ با شعار مردم ثروت واقعی کشورها می‌باشند که حاکی از تغییر رویکردها نسبت به امر توسعه می‌باشد توسط برنامه توسعه سازمان ملل متحد منتشر شد (امیری، ۱۳۹۰). این شاخص در سال ۱۹۹۰ توسط آمارتیا سن، برنده جایزه نوبل، و اقتصاددان پاکستانی محبوب‌الحق و با همکاری گوستاو رانیس استاد دانشگاه ییل^۱ و دسای^۲ استاد دانشکده اقتصاد لندن توسعه یافت و از همان زمان توسط برنامه عمران سازمان ملل (UNDP)^۳ مورد استفاده قرار گرفت.

UNDP شبکه توسعه جهانی سازمان ملل متحد است که مدافع تغییر و پیوند کشورها با دانش، تجربه و منابع برای کمک به مردم در ساخت یک زندگی بهتر می‌باشد. UNDP کمک می‌کند تا کشورهای در حال توسعه کمک‌های مؤثر را جذب و استفاده کنند (UNDP، ۲۰۰۵). بنابراین، هدف از این توسعه ایجاد محیطی توانمند برای مردم در برخوردار شدن از زندگی طولانی‌تر، سالم‌تر و خلاق‌تر است.

1. Yale University

2. Desai

3. United Nations Development Programme

توسعه انسانی ۲ وجه دارد: یکی ایجاد قابلیت‌های انسانی مانند بهبود در سلامت، دانش و مهارت و دیگری استفاده افراد از قابلیت‌های کسب شده برای ایجاد فرصت‌ها، مانند فعال بودن در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است (UNDP، ۱۹۹۰). سازمان ملل متحد نیز سالانه با انتشار گزارش توسعه انسانی، شاخص توسعه انسانی تمام کشورها را محاسبه و رتبه هر کشور را نسبت به کشورهای دیگر در سالی معین نشان می‌دهد. این شاخص ضمن اینکه معیاری برای اندازه‌گیری رفاه شهروندان به دست می‌دهد، اثر سیاست‌های اقتصادی بر کیفیت زندگی شهروندان را اندازه‌گیری می‌کند. این شاخص کشورها را بر حسب کیفیت زندگی شهروندان و نه فقط بر اساس ارقام سنتی درآمد سرانه آنها رتبه‌بندی می‌کند (ولی‌بیگی و پناهی، ۱۳۸۹).

شاخص توسعه انسانی بر اساس داده‌های بین‌المللی برگرفته از بخش جمعیت سازمان ملل متحد، سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد، یونسکو، مؤسسه آمار و بانک جهانی ایجاد شده است. این شاخص به‌عنوان مقیاس جدیدی از توسعه و اندازه‌گیری جوامع در نظر گرفته می‌شود و مبتنی بر این ایده اساسی است که لازمه دستیابی به زندگی بهتر، علاوه بر داشتن درآمد بالاتر، پرورش و بسط استعدادها و ظرفیت‌های انسانی است.

شاخص توسعه انسانی (HDI) یک شاخص ترکیبی خالص است که متوسط موفقیت یک کشور را در ۳ جنبه اساسی توسعه اندازه می‌گیرد: طول عمر، دانش و استاندارد مناسب زندگی.

- طول عمر، با امید به زندگی در بدو تولد اندازه‌گیری می‌شود.
 - دانش، با ترکیبی از نرخ باسوادی بزرگسالان و نسبت ثبت‌نام خالص ترکیبی از آموزش ابتدایی، متوسطه و دانشگاهی (میانگین سال‌های تحصیل) اندازه‌گیری می‌شود که این شاخص در سال‌های اخیر به سال‌های مورد انتظار تحصیل تغییر یافته است.
 - استاندارد زندگی با درآمد سرانه ملی (GNI)^۱ اندازه‌گیری می‌شود.
- برای ابعاد شاخص‌های توسعه انسانی مقادیر حداقل و حداکثر معرفی شده است. مقادیر حداقل، حداقل‌هایی هستند که در ۳۰ سال گذشته مشاهده شده است. مقادیر حداکثر، حداکثرهایی هستند که در ۳۰ سال آینده می‌توان تصور کرد. این حداقل‌ها و حداکثرها به‌صورت زیر طبقه‌بندی می‌شود.
- (میزان حداقل سن برای امید به زندگی در بدو تولد، ۲۵ سال و حداکثر ۸۵ سال)
 - (حداکثر نرخ سواد بزرگسالان ۱۰۰ درصد و حداقل صفر درصد)
 - (حداکثر نسبت ترکیبی ثبت‌نام ناخالص ۱۰۰ درصد و حداقل صفر درصد)
 - (حداکثر GNI سرانه ۶۰/۰۰۰ دلار (برحسب قدرت خرید دلار آمریکا PPP) و حداقل ۱۰۰ دلار)

1. Gross National Income

HDI محاسبه شده عددی بین صفر و یک است. با توجه به این شاخص کشورهای جهان به ۴ دسته تقسیم می‌شوند:

- کشورهای با توسعه انسانی بسیار بالا
- کشورهای با توسعه انسانی بالا
- کشورهای با توسعه انسانی متوسط
- کشورهای با توسعه انسانی پایین

علاوه بر موارد یاد شده که بیشتر برای اندازه‌گیری میزان توسعه‌یافتگی یا درجه توسعه‌نیافتگی کشورها مطرح بود، توسعه قابلیت‌های انسانی نیز در این شاخص مطرح گردید. بر پایه تعریف برنامه توسعه سازمان ملل (UNDP) توسعه انسانی به معنای گسترش فرایند گزینش افراد است. این شاخص، شهروندان و دولت‌ها را توانا می‌سازد تا پیشرفت‌ها را در گذر زمان ارزشیابی و برای دخالت سیاسی اولویت تعیین کنند. مفهوم توسعه انسانی گویای آن است که هدف اصلی توسعه بهره‌مند ساختن انسان یا بهبود بخشیدن به کیفیت زندگی انسان‌ها است. توسعه انسانی، انسان را در کانون الگوهای توسعه قرار می‌دهد نه در کنار آن. همچنین زمینه‌های ژرفی درباره ویژگی‌های رشد اقتصادی و چگونگی توزیع آن به میان می‌آورد (فطرس و همکاران، ۱۳۹۰). در کل می‌توان توسعه انسانی را فرایند بسط انتخاب‌های افراد دانست (سوری و همکاران، ۲۰۱۱).

۳-۳. توسعه اقتصادی

توسعه اقتصادی فرایندی چند بعدی است که در اثر تحولات و تغییرات بنیادی در ساختارهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه به وقوع می‌پیوندد. توسعه اقتصادی پدیده‌ای است که هم جنبه عینی و مادی و هم جنبه ذهنی زندگی افراد را در برمی‌گیرد و از طریق ترکیب فرایندهای مختلف اقتصادی و اجتماعی امکان زندگی بهتر را برای افراد جامعه فراهم می‌کند. در واقع فرایند توسعه اقتصادی عبارت است از رشد همراه با افزایش ظرفیت‌های تولیدی، اعم از ظرفیت‌های فیزیکی، انسانی و اجتماعی. این فرایند را می‌توان گسترش قابلیت‌های افراد دانست. تا پیش از دهه ۱۹۷۰، درآمد سرانه به عنوان مبنای سنجش توسعه‌یافتگی کشورها در نظر گرفته می‌شد. اگرچه رشد درآمد سرانه برای ارتقای سطح رفاه لازم است، اما نمی‌تواند بسیاری از جنبه‌های مهم زندگی را منعکس کند. به این منظور از شاخص توسعه انسانی به عنوان مقیاس اندازه‌گیری توسعه استفاده می‌شود که ابعاد اجتماعی و فرهنگی را در کنار بعد اقتصادی توسعه مدنظر قرار می‌دهد (کریمی موغاری و عباسپور، ۱۳۹۰).

مطالعات انجام شده پیرامون نقش انسان در رشد و توسعه اقتصادی به شروع علم اقتصاد و دیدگاه آدام اسمیت^۱ برمی‌گردد. در نظریات اقتصاددانان کلاسیک، انسان به‌عنوان یکی از نهاده‌های تولید در چرخه تولید کالاها و خدمات مورد توجه بود. شولتز^۲ در سال ۱۹۶۱ این نظریه را به‌صورت جدیدی مطرح کرد. وی این فرضیه را عنوان کرد که کلید توسعه اقتصادی خود انسان است و نه منابع مادی (فطرس و ترکمنی، ۱۳۹۱). به این ترتیب نظریه‌های نوین رشد معتقدند که رشد و توسعه اقتصادی نمی‌تواند بدون توسعه منابع انسانی به مسیری مطلوب برسد. آموزش و پرورش، افزایش مهارت‌ها و قابلیت‌ها از الزامات توسعه اقتصادی یک کشور است (آگراوال، ۲۰۰۶).

در واقع رشد اقتصادی بدون بهبود در توسعه انسانی استمرار نمی‌یابد و توسعه انسانی پیش‌نیاز رشد پایدار بلندمدت است، هر کشور برای حرکت در مسیر رشد اقتصادی به یک آستانه توسعه انسانی نیاز دارد. بر این اساس رابطه‌ای بسیار قوی بین رشد اقتصادی و توسعه انسانی وجود دارد. از یک سو رشد اقتصادی منابع لازم در جهت بهبود در توسعه انسانی پایدار را فراهم می‌کند و از سوی دیگر، افزایش در توسعه انسانی و بهبود در آن عامل مهمی در رشد اقتصادی است. در واقع قابلیت‌های انسانی نقش مهمی در خروج از رکود و رفتن به سمت رشد اقتصادی ایفا می‌کند. گزارش توسعه انسانی برنامه عمران سازمان ملل متحد استدلال می‌کند که اگر اعمال عمومی به سوی بهبود مشکلات رشد و هدایت مزایای آن سوق داده شود رشد اقتصادی می‌تواند توسعه انسانی را ترقی دهد (راوالیون، ۱۹۹۷).

فطرس و ترکمنی (۱۳۹۱) معتقدند در ارتباط با رشد اقتصادی و توسعه انسانی عملکرد کشورها را می‌توان در ۴ دسته قرار داد:

- توسعه انسانی پایین و رشد اقتصادی کم (چرخه معیوب)
- توسعه انسانی بالا و رشد اقتصادی زیاد (چرخه خوب و کامل)
- توسعه انسانی بالا و رشد اقتصادی کم (توسعه انسانی نامتوازن)
- توسعه انسانی پایین و رشد اقتصادی زیاد (رشد اقتصادی نامتوازن)

به‌طور کلی، توسعه اقتصادی به‌عنوان پدیده‌ای پویا، فرایند بهبود کیفیت زندگی انسان‌ها است. به این دلیل مرتبط ساختن وضع اقتصادی و زندگی انسانی در کانون توجه توسعه انسانی است (فطرس و همکاران، ۱۳۹۰).

1. Adam Smith
2. Schultz

۴. روش تحقیق

روش تحقیق در مطالعه حاضر توصیفی-تحلیلی و از نوع کاربردی است که از روش توصیفی مبتنی بر تجزیه و تحلیل آمار و اطلاعات مستخرج از اسناد و مدارک علمی معتبر استفاده شده و در تحلیل این شاخص‌ها در کشورهای مورد مطالعه از روش تحلیلی استفاده شده است. این مطالعه تطبیقی بر اساس گزارش‌های توسعه انسانی برنامه توسعه سازمان ملل از سال (۲۰۱۳-۲۰۰۴) و به مدت ۱۰ سال و به صورت ۲ دوره پنج‌ساله (دوره اول ۲۰۰۸-۲۰۰۴ و دوره دوم ۲۰۱۳-۲۰۰۹) با تأکید بر شاخص‌های اقتصادی انجام شده است که شامل ۳ بخش می‌باشد:

- استخراج و تجزیه و تحلیل شاخص‌های توسعه انسانی
- تحلیل شاخص‌های اقتصادی به صورت تطبیقی در ۲ دوره پنج‌ساله
- بررسی تطبیقی ایران با کشورهای ترکیه و مالزی در همان دوره

۵. وضعیت ایران در توسعه انسانی

داده‌های حاصل از گزارش توسعه انسانی در ایران از سال (۲۰۱۵-۲۰۰۴) در شاخص‌های آموزشی و بهداشتی به صورت زیر می‌باشد:

جدول ۱. وضعیت ایران در شاخص سلامت و شاخص آموزش از سال (۲۰۱۳-۲۰۰۴)

شاخص آموزش Education Index	شاخص سلامت Health Index	ایران
۰/۵۹۰	۰/۷۸۷	۲۰۰۴
۰/۶۳۹	۰/۷۹۲	۲۰۰۵
۰/۶۶۱	۰/۷۹۷	۲۰۰۶
۰/۶۸۳	۰/۸۰۲	۲۰۰۷
۰/۷۱۱	۰/۸۰۷	۲۰۰۸
۰/۷۲۲	۰/۸۱۲	۲۰۰۹
۰/۷۲۸	۰/۸۱۷	۲۰۱۰
۰/۷۵۶	۰/۸۲۲	۲۰۱۱
۰/۸۴۴	۰/۸۲۷	۲۰۱۲
۰/۸۴۴	۰/۸۳۲	۲۰۱۳

مأخذ: گزارش توسعه انسانی (۲۰۱۳-۲۰۰۴).

بر اساس داده‌های گزارش توسعه انسانی در سال ۲۰۰۴ شاخص سلامت در کشور ایران ۰/۷۸۷ بوده که این رقم در سال ۲۰۱۳ به ۰/۸۳۲ رسیده است و به میزان ۰/۴۵ افزایش داشته است. داده‌های مربوط به این شاخص طی ۱۰ سال اخیر نشان می‌دهد که این شاخص هر ساله با افزایش اندکی رشد می‌کند.

در بخش آموزش در سال ۲۰۰۴ شاخص آموزش از رقم ۰/۵۹۰ به ۰/۸۴۴ در سال ۲۰۱۳ رسیده است که به مقدار ۰/۲۵۴ افزایش داشته است. افزایش شاخص آموزش در مقایسه با شاخص سلامت از رشد سریع‌تری برخوردار است. نکته قابل توجه در شاخص آموزش ثابت ماندن آن طی ۲ سال اخیر می‌باشد که نشان می‌دهد شاخص آموزش در سال ۲۰۱۳ در کشور ایران بهبود محسوسی نداشته است.

جدول ۲. رتبه و نمره خام شاخص توسعه انسانی در ایران

سال	رتبه	نمره خام HDI
۲۰۰۴	۱۰۱	۰/۶۸۰
۲۰۰۵	۹۹	۰/۶۸۱
۲۰۰۶	۹۶	۰/۶۹۱
۲۰۰۷	۹۴	۰/۷۰۳
۲۰۰۸	۸۷	۰/۷۱۱
۲۰۰۹	۸۸	۰/۷۱۸
۲۰۱۰	۷۰	۰/۷۲۵
۲۰۱۱	۷۸	۰/۷۳۳
۲۰۱۲	۷۳	۰/۷۴۹
۲۰۱۳	۷۵	۰/۷۴۹

مأخذ: گزارش توسعه انسانی (۲۰۱۳-۲۰۰۴).

در سال ۲۰۰۴ رتبه ایران در شاخص توسعه انسانی ۱۰۱ بوده است که طی ۱۰ سال به رتبه ۷۵ صعود می‌کند. صعود ۲۶ پله‌ای ایران علیرغم افزایش تعداد کشورهای عضو سازمان ملل نشان از پیشرفت شاخص توسعه انسانی در ایران دارد، همچنان که نمره خام توسعه انسانی در ایران در سال ۲۰۰۴ از مقدار ۰/۶۸۰ به مقدار ۰/۷۴۹ در سال ۲۰۱۳ افزایش می‌یابد. هرچند این آمارها حاکی از پیشرفت شاخص توسعه انسانی در ایران است، اما روند توسعه کشورمان در مقایسه با سایر کشورهای توسعه یافته بسیار کندتر می‌باشد. چنانکه نمره خام سال ۲۰۱۳ در ایران با مقدار نمره خام در سال ۲۰۱۲ برابر بوده و پیشرفتی را نشان نمی‌دهد.

۵-۱. شاخص اقتصادی

شاخص اقتصادی از مهم‌ترین شاخص‌های موجود در گزارش توسعه انسانی است که مهم‌ترین مؤلفه آن درآمد سرانه می‌باشد که برحسب قدرت خرید دلار آمریکا یا PPP حساب می‌شود. در این مورد مقدار شاخص اقتصادی را در ۲ دوره با هم مقایسه می‌کنیم. دوره اول: سال‌های (۲۰۰۸-۲۰۰۴) و دوره دوم

سال‌های (۲۰۰۹-۲۰۱۳)، مقایسه این ۲ دوره به صورت میانگین می‌باشد. در اینجا شاخص اقتصادی به صورت شاخص درآمد و درآمد سرانه بررسی می‌شود.

۲-۵. شاخص درآمد

شاخص درآمد عددی بین صفر و یک است، هرچه این شاخص به یک نزدیک‌تر باشد نشان‌دهنده شاخص درآمد بالاتر و بهتر است.

جدول ۳. شاخص درآمد در ایران (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

دوره دوم: (۲۰۰۹-۲۰۱۳)		دوره اول: (۲۰۰۴-۲۰۰۸)	
شاخص درآمد	سال	شاخص درآمد	سال
۰/۷۴۰	۲۰۰۹	۰/۷۱۰	۲۰۰۴
۰/۷۴۷	۲۰۱۰	۰/۷۲۰	۲۰۰۵
۰/۷۵۰	۲۰۱۱	۰/۷۲۷	۲۰۰۶
۰/۷۴۵	۲۰۱۲	۰/۷۳۷	۲۰۰۷
۰/۷۴۰	۲۰۱۳	۰/۷۳۶	۲۰۰۸
۰/۷۴۴	میانگین	۰/۷۲۶	میانگین

مأخذ: گزارش توسعه انسانی (۲۰۰۴-۲۰۱۳).

در رابطه با شاخص درآمد، میانگین ایران در دوره اول یعنی از سال (۲۰۰۴-۲۰۰۸) برابر با ۰/۷۲۶ بوده است، این میانگین در دوره دوم به عدد ۰/۷۴۴ می‌رسد که نشان از افزایش آن به مقدار ۰/۱۸ واحد دارد. بنابراین، شاخص درآمدی ایران در دوره دوم وضعیت مطلوب‌تری را نسبت به دوره اول دارا بوده که نشان از بهبود شاخص درآمد و افزایش مقدار آن دارد.

نمودار ۱. شاخص درآمد در ایران (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

۳-۵. درآمد سرانه

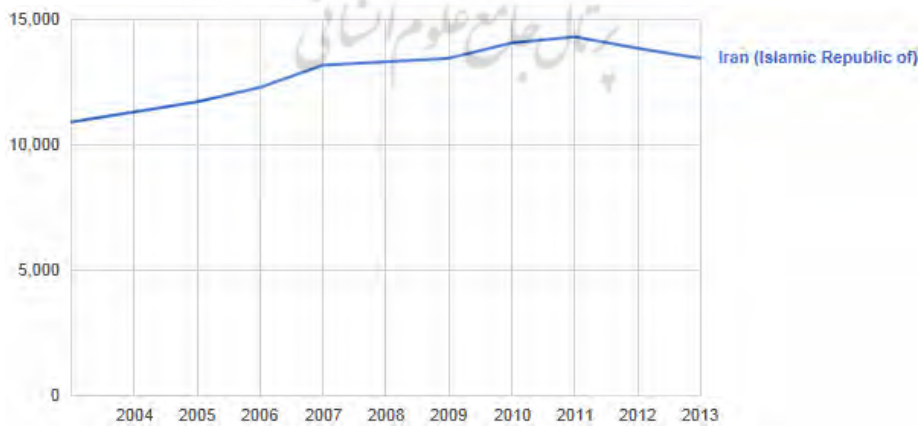
درآمد سرانه ملی یا GNI برحسب قدرت خرید دلار آمریکا \$PPP اندازه گیری می شود که با استفاده از مجموع درآمدهای ملی تقسیم بر جمعیت اواسط سال به دست می آید، در خصوص این شاخص وضعیت ایران در ۲ دوره به شرح زیر می باشد:

جدول ۴. درآمد سرانه در ایران (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

دوره اول: (۲۰۰۴-۲۰۰۸)		دوره دوم: (۲۰۰۹-۲۰۱۳)	
سال	درآمد سرانه	سال	درآمد سرانه
۲۰۰۴	۱۱۳۱۵	۲۰۰۹	۱۳۴۵۶
۲۰۰۵	۱۱۷۱۸	۲۰۱۰	۱۴۰۷۳
۲۰۰۶	۱۲۲۹۶	۲۰۱۱	۱۴۳۱۰
۲۰۰۷	۱۳۱۸۲	۲۰۱۲	۱۳۸۵۴
۲۰۰۸	۱۳۳۱۸	۲۰۱۳	۱۳۴۵۱
میانگین	۱۲۳۶۵	میانگین	۱۳۸۲۸

مأخذ: گزارش توسعه انسانی (۲۰۱۳-۲۰۰۴).

میانگین درآمد سرانه کشور ایران در دوره نخست برابر با ۱۲۳۶۵ دلار می باشد، این رقم در دوره دوم به میانگین ۱۳۸۲۸ دلار ارتقا یافته است که نشان از تغییرات مثبت در درآمد سرانه کشور دارد. در واقع دوره دوم ۱۴۶۳ دلار افزایش در درآمد سرانه را نسبت به دوره اول دارا می باشد که مفهوم رشد درآمد سرانه را در کشور ایران می رساند. اما نکته قابل توجه این می باشد که درآمد سرانه ایران در ۲ سال گذشته روند کاهشی داشته و از سال ۲۰۱۱ به بعد درآمد سرانه ایران نه تنها افزایش نداشته کاهش محسوسی را هم نشان می دهد.

نمودار ۲. درآمد سرانه در ایران (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

در نتیجه کشور ایران به لحاظ مؤلفه‌های اقتصادی یعنی شاخص درآمد و درآمد سرانه در دوره دوم نسبت به دوره اول افزایش داشته که نشان از بهبود شرایط اقتصادی در کشور دارد، اما نکته قابل توجه در این زمینه این است که هرچند شاخص اقتصادی در کشور افزایش داشته اما رشد این شاخص در مقایسه با سایر کشورهای توسعه یافته کندتر بوده و بنابراین بخش اقتصادی کشور نیازمند توجه بیشتر از سوی دولت می‌باشد؛ چرا که شاخص اقتصادی از مهم‌ترین شاخص‌های توسعه انسانی در جوامع است که افت یا افزایش آن تبعات بسیاری را به همراه دارد.

۶. بررسی تطبیقی ایران با کشورهای مالزی و ترکیه

کشورهای مالزی و ترکیه از کشورهای آسیایی هستند که در شاخص‌های توسعه انسانی وضعیت نسبتاً مشابهی با کشور ایران دارند، بنابراین رشد و توسعه این دو کشور را در ۲ دوره عنوان شده با کشور ایران در رابطه با شاخص اقتصادی مقایسه می‌نماییم تا سرعت رشد شاخص اقتصادی این کشورها را تحلیل کنیم:

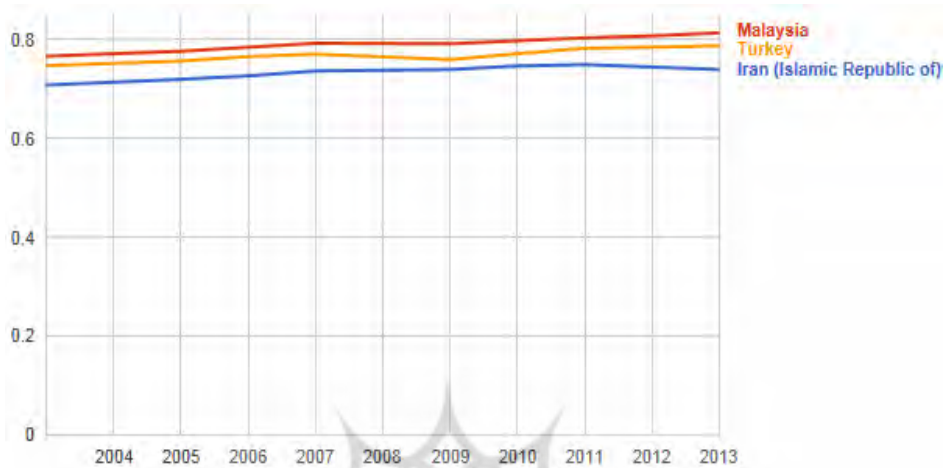
جدول ۵. شاخص درآمد در دو کشور مالزی و ترکیه (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

سال	مالزی	ترکیه	سال	مالزی	ترکیه
۲۰۰۴	۰/۷۷۰	۰/۷۵۰	۲۰۰۹	۰/۷۹۲	۰/۷۶۰
۲۰۰۵	۰/۷۷۷	۰/۷۵۷	۲۰۱۰	۰/۷۹۸	۰/۷۷۲
۲۰۰۶	۰/۷۸۵	۰/۷۶۶	۲۰۱۱	۰/۸۰۴	۰/۷۸۳
۲۰۰۷	۰/۷۹۳	۰/۷۷۱	۲۰۱۲	۰/۸۰۸	۰/۷۸۵
۲۰۰۸	۰/۷۹۵	۰/۷۷۰	۲۰۱۳	۰/۸۱۴	۰/۷۸۸
میانگین	۰/۷۸۴	۰/۷۶۲	میانگین	۰/۸۰۳	۰/۷۷۷

مأخذ: گزارش توسعه انسانی (۲۰۱۲-۲۰۰۳).

میزان میانگین شاخص درآمد در کشور مالزی در دوره اول (۲۰۰۴-۲۰۰۸) برابر با ۰/۷۸۴ بوده و این میزان در دوره دوم (۲۰۰۹-۲۰۱۳) به ۰/۸۰۳ افزایش پیدا کرده است که نشان از افزایش ۰/۱۹ واحدی آن دارد. در کشور ترکیه میانگین شاخص درآمد در دوره اول برابر با ۰/۷۶۲ بوده که این میزان در دوره دوم به رقم ۰/۷۷۷ افزایش پیدا کرده است و نشان از افزایش آن به مقدار ۰/۱۵ واحد دارد. در این ادوار افزایش شاخص درآمد مالزی از کشور ترکیه بیشتر بوده است که نشان‌دهنده سرعت بیشتر کشور مالزی نسبت به کشور ترکیه در رشد شاخص درآمد آن می‌باشد. هرچند کشور ایران در شاخص درآمدی وضعیت پایین‌تری را نسبت به ۲ کشور نامبرده دارد، اما در دوره دوم نسبت به دوره اول ۰/۱۸ واحد

افزایش داشته است که تقریباً سرعت رشدی نزدیک به کشور مالزی داشته و نسبت به کشور ترکیه از سرعت رشد بیشتری برخوردار می‌باشد.

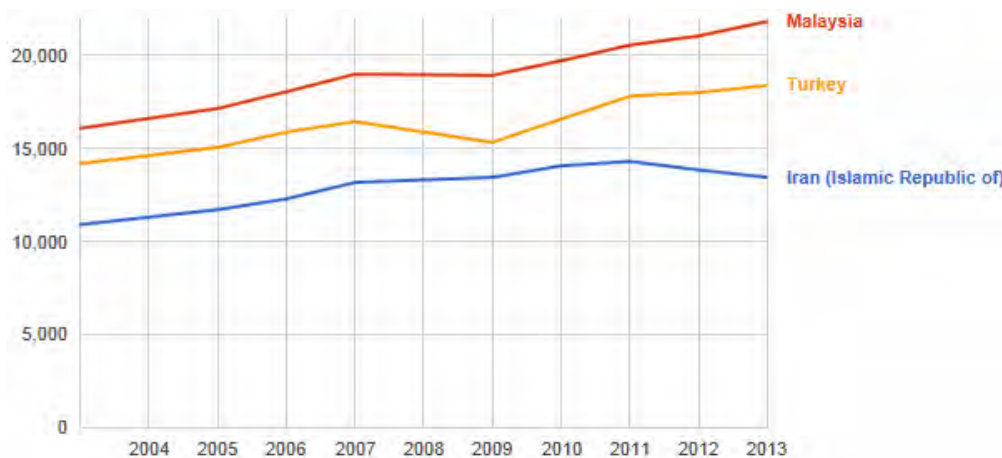
نمودار ۳. شاخص درآمد در ایران، مالزی و ترکیه (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

جدول ۶. درآمد سرانه در دو کشور مالزی و ترکیه (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

سال	مالزی	ترکیه	سال	مالزی	ترکیه
۲۰۰۴	۱۶۶۱۶	۱۴۶۲۵	۲۰۰۹	۱۸۹۳۱	۱۵۳۳۰
۲۰۰۵	۱۷۱۴۹	۱۵۰۶۰	۲۰۱۰	۱۹۷۱۶	۱۶۵۸۷
۲۰۰۶	۱۸۰۴۸	۱۵۸۸۶	۲۰۱۱	۲۰۵۵۵	۱۷۸۱۴
۲۰۰۷	۱۸۹۹۰	۱۶۴۴۴	۲۰۱۲	۲۱۰۴۸	۱۸۰۱۱
۲۰۰۸	۱۸۹۶۰	۱۵۸۸۷	۲۰۱۳	۲۱۸۲۴	۱۸۳۹۱
میانگین	۱۷۹۵۲	۱۵۵۸۰	میانگین	۲۰۴۱۴	۱۷۲۲۶

مأخذ: گزارش توسعه انسانی (۲۰۱۲-۲۰۰۳).

میزان میانگین درآمد سرانه در دوره اول در کشور مالزی برابر با ۱۷۹۵۲ دلار می‌باشد، این مقدار در دوره دوم به عدد ۲۰۴۱۴ دلار افزایش پیدا می‌کند که ۲۴۶۲ دلار افزایش داشته است. میزان میانگین درآمد سرانه در کشور ترکیه در دوره اول برابر با ۱۵۵۸۰ دلار می‌باشد، این رقم در دوره دوم به ۱۷۲۲۶ دلار افزایش پیدا می‌کند که به مفهوم افزایش ۱۶۴۶ دلاری در درآمد سرانه این کشور است. پس میانگین افزایش کشور مالزی در درآمد سرانه در دوره دوم نسبت به کشور ترکیه بالاتر بوده که نشان‌دهنده سرعت بیشتر کشور مالزی در افزایش درآمد سرانه این کشور نسبت به کشور ترکیه می‌باشد، اما کشور ایران در درآمد سرانه در دوره دوم نسبت به دوره اول ۱۴۶۳ دلار افزایش داشته که در مقایسه با هر دو کشور از رشد کمتری برخوردار بوده است.

نمودار ۴. درآمد سرانه در ایران، مالزی و ترکیه (۲۰۰۴-۲۰۱۳)

۷. نتیجه‌گیری

در این مقاله کشور ایران به لحاظ شاخص اقتصادی که شامل شاخص درآمد و درآمد سرانه می‌باشد در ۲ دوره پنج‌ساله، دوره اول: (۲۰۰۴-۲۰۰۸) و دوره دوم: (۲۰۰۹-۲۰۱۳) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. نتایج این تجزیه و تحلیل نشان از افزایش ۰/۱۸ واحدی میانگین شاخص درآمدی دوره دوم نسبت به میانگین دوره اول و افزایش ۱۴۶۳ دلاری میانگین درآمد سرانه دوره دوم نسبت به میانگین دوره اول دارد. همین‌طور ایران به لحاظ ۲ مؤلفه اقتصادی یعنی شاخص درآمد و درآمد سرانه با ۲ کشور آسیایی مالزی و ترکیه که تقریباً وضعیت مشابهی با ایران دارند مورد مقایسه قرار گرفته که نتایج به دست آمده از این مقایسه تطبیقی نشان می‌دهد کشور مالزی در شاخص درآمدی تقریباً از سرعت رشدی مشابه ایران و در درآمد سرانه از سرعت رشد بیشتری نسبت به کشور ایران برخوردار بوده است، در صورتی که کشور ترکیه در شاخص درآمد نرخ رشد کمتری را نسبت به ایران داشته اما در درآمد سرانه نرخ رشد بیشتری را در مقایسه با کشور ایران دارد. نرخ رشد کشور مالزی در شاخص درآمدی در دوره دوم نسبت به دوره اول برابر با ۰/۱۹ واحد، نرخ رشد کشور ترکیه در شاخص درآمدی در دوره دوم نسبت به دوره اول ۰/۱۵ واحد و نرخ رشد ایران در شاخص درآمدی در دوره دوم نسبت به دوره اول برابر با ۰/۱۸ واحد می‌باشد. در مورد درآمد سرانه نرخ رشد کشور مالزی در دوره دوم نسبت به دوره اول برابر با ۲۴۶۲ دلار افزایش می‌باشد که این رقم برای کشور ترکیه ۱۶۴۶ دلار افزایش و برای کشور ایران ۱۴۶۳ دلار افزایش را نشان می‌دهد.

هرچند طی سال‌های گذشته شاخص توسعه انسانی و همچنین شاخص اقتصادی و درآمد سرانه در کشور ایران روند روبه رشدی داشته است، اما با توجه به وجود منابع عظیم طبیعی و انسانی در

ایران این شاخص‌ها جایگاه خوبی برای ایران به دست نمی‌دهند. بنابراین انتظار می‌رود با توجه به امکانات بالقوه که در ایران وجود دارد شاخص‌های توسعه انسانی ارقام مناسب‌تری را نشان دهند و این امر تنها با توجه همه‌جانبه مسئولان در تدوین سیاست‌های مناسب در جهت رشد و توسعه هرچه بیشتر محقق می‌شود.

منابع

- امیری، نعمت‌اله (۱۳۹۰)، "روش محاسبه شاخص توسعه انسانی"، *مجله اقتصادی-ماهنامه بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی*، شماره ۱۲.
- بخشوده، محمد (۱۳۸۵)، "روند توسعه انسانی در ایران"، توسعه و بهره‌وری، سال ۱، شماره ۲.
- زینل‌زاده، رضا، برزویان، صمد و علیرضا قجری (۱۳۹۱)، "بررسی و تعیین شاخص‌های توسعه انسانی-آموزش در استان‌های کشور (در سال‌های ۱۳۸۷ و ۱۳۸۸)"، فصلنامه علمی-پژوهشی نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، سال ۴، شماره ۲.
- سامتی، مرتضی، رنجبر، همایون و فضیلت محسنی (۱۳۹۰)، "تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا (ASEAN)"، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال ۱، شماره ۴.
- فطرس، محمدحسن و اسماعیل ترکمنی (۱۳۹۱)، "توسعه انسانی تعدیل‌شده و پایداری رشد اقتصادی: مقایسه تطبیقی کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه"، فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، سال ۲، شماره ۷.
- فطرس، محمدحسن، نعمتی، مرتضی و اعظم اکبری شهرستانی (۱۳۹۰)، "شاخص توسعه انسانی ایران در سال ۲۰۱۰"، *مجله سیاسی-اقتصادی*، شماره ۲۸۴.
- کریمی موغاری، زهرا و سحر عباسپور (۱۳۹۰)، "مقایسه شاخص‌های توسعه انسانی ایران و ترکیه از (۲۰۰۹-۱۹۹۰) (با تأکید بر سند چشم‌انداز ۲۰ ساله)"، *سیاسی-اقتصادی*، شماره ۲۸۴.
- محمد علیخانی، سلیمه، آصف‌زاده، سعید، محبی‌فر، رفعت و علی منتظری (۱۳۹۱)، "بررسی شاخص توسعه انسانی (HDI) در ایران و کشورهای منتخب"، فصلنامه پایش، سال ۱۱، شماره ۴.
- نصرتی، روح‌اله (۱۳۸۹)، "وضعیت شاخص‌های توسعه انسانی در ایران با تأکید بر شاخص‌های تعدیل‌شده مبتنی بر جنسیت"، همایش ملی زن و توسعه هزاره، دانشگاه آزاد خرم‌آباد.
- نویخت، محمدباقر (۱۳۹۱)، "شاخص توسعه انسانی و مقام ایران در جایگاه جهانی"، گزارش راهبردی ۱۵۹، مرکز تحقیقات استراتژیک، تهران.
- ولی‌بیگی، حسن و فاطمه پناهی (۱۳۸۹)، "جایگاه ایران در اقتصاد جهانی در مقایسه با کشورهای منتخب (از منظر شاخص‌های توسعه انسانی، آزادی اقتصادی و فضای کسب‌وکار)"، بررسی‌های بازرگانی، شماره ۴۳.
- ویسی‌ناب، فتح‌الله، بابایی‌اقدم، فریدون و حسین ابراهیم‌زاده آسمین (۱۳۹۲)، "بررسی تطبیقی وضعیت شاخص توسعه انسانی در کشورهای شبه‌قاره"، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال ۵، شماره ۱۷.

Agarwal, Pawan. (2006), "Higher Education in India: The Need for Change", Working Paper 180, Indian Council for Research on International Economic Relations, New Delhi.

Frazier, Jack (1997), *Sustainable Development :Modern Elixir or Sack Dress? Environmental Conservation*, PP. 182-193.

Hou, Jack, Paul Walsh, Patrick. & Zhang, Jing (2014), "The Dynamics of Human Development index", *the Social Science journal*.

Rains, Gustav, Stewart, Frances. & Ramirez, Alejandro (2000), "Economic Growth and Human Development", *World Development*, Vol. 28, Issue 2, PP. 197- 219.

Ravallion, Martin (1997), "Good and Bad Growth: The Human Development Reports", The World Bank, Washington D. C, U.S.A., *World Development*, Vol. 25, No. 5, PP. 631-638.

Permanyer, Inaki (2013), "Using Census Data to Explore the Spatial Distribution Human Development", *World Development*, Vol. 46, PP. 1-13.

Promoting ICT For Human Development in Asia: Realizing the Millennium Development Goals (2005), Published For The United Nation Development Programme, Division of Read Elsevier India Pvt,Ltd.

Suri, Tavneet, Boozer, Michael, Ranis, Gustav & Stewart, Frances (2011), "Paths to Success: the Relationship between Human Development and Economic Growth", *World Development*, Vol. 39, No. 4, PP. 506-522.

UNDP (Human Development Report) (1990).

UNDP (Human Development Report) (2004-2013).

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی